

Verslag n.a.v. vijfde (laatste) consultatiefase (7 mei t/m 11 augustus 2019)

Ontwikkelteam Burgerschap

1. Achtergrond

In maart 2018 zijn 9 ontwikkelteams met daarin leraren en schoolleiders uit het primair en voortgezet onderwijs begonnen met de ontwikkeling van bouwstenen voor de leergebieden Nederlands, Engels/Moderne vreemde talen, Rekenen & Wiskunde, Digitale geletterdheid, Burgerschap, Kunst & Cultuur, Mens & Maatschappij, Mens & Natuur en Bewegen & Sport. Deze bouwstenen vormen de basis voor de herziening van kerndoelen en eindtermen.

De ontwikkelteams werkten in ontwikkelsessies per leergebied aan 1) een visie, 2) grote opdrachten 3) bouwstenen van kennis en vaardigheden voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs en 4) aanbevelingen voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Na elke ontwikkelsessie volgde een consultatieperiode waarin de ontwikkelteams inbreng verzamelen op hun (tussen)producten. In het consultatieverslag beschrijft het ontwikkelteam de keuzes die zij hebben gemaakt bij het verwerken van deze inbreng. U kunt alle tussenproducten en consultatieverslagen tot nu toe vinden op onze website: <https://curriculum.nu/tussenproducten-en-feedback/>.

Dit consultatieverslag beschrijft het verloop van de vijfde en laatste consultatieperiode (7 mei t/m 11 augustus 2019) van het ontwikkelteam Burgerschap: de reacties die het team heeft ontvangen en de manier waarop zij deze hebben benut om de bouwstenen vorm te geven, wordt op hoofdlijnen beschreven. Meer informatie over de aanpak van het gehele consultatieproces leest u in de bijlage bij dit document.

In de vijfde consultatieperiode is ook algemene, leergebied-overstijgende feedback verzameld. Over deze algemene feedback is een separaat consultatieverslag opgesteld; ook dat verslag is te vinden op onze website.

2. Samenvatting ontvangen feedback op de eindproducten Visie, Grote Opdrachten, Bouwstenen en Aanbevelingen Bovenbouw

In de vijfde en laatste consultatieperiode heeft het ontwikkelteam wederom gebruik kunnen maken van een rijke hoeveelheid feedback die is aangereikt door uiteenlopende betrokkenen. Deze feedback bevat waardevolle input om de kwaliteit en relevantie van de opbrengsten te versterken. Ook in de vorige consultatierondes hebben tal van mensen en organisaties de tussenproducten van commentaar voorzien. Zonder deze feedback was het voorstel niet zo geworden als het nu is. Het ontwikkelteam wil alle leerlingen, ouders, leraren, schoolleiders, schoolbestuurders, vakdidactici, wetenschappers, maatschappelijke organisaties en anderen hartelijk danken. Speciale dank gaat daarbij uit naar leerlingen, ouders en relaties van de ontwikkelscholen, die alle tussenproducten, ook in de fase dat die zeer abstract en onvoldragen waren, opbouwend van commentaar hebben voorzien.

In de vijfde consultatieronde zijn er meer dan 100 reacties van maatschappelijke organisaties, vakverenigingen, vertegenwoordigers van lerarenopleidingen en vervolgonderwijs (MBO), ontwikkelscholen, scholen, leerlingen, wetenschappers, leraren en ouders binnengekomen. De hoofdlijnen van de feedback richtte zich op de volgende punten:

- Sommigen gaven aan zich zorgen te maken over de ruimte die het voorstel scholen biedt om burgerschapsoponderwijs te geven vanuit een eigen visie en waarden, anderen vonden juist dat we op het gebied van waarden en houdingen te weinig kaders bieden.
- Er zijn vragen over de positie en invulling van de denk- en handelwijzen.
- Er zijn vragen over de samenhang tussen de bouwstenen en samenhang van burgerschap met andere leergebieden.
- Er is behoefte aan meer onderbouwing van gemaakte keuzes.
- Er zijn kritische opmerkingen over de doorlopende leerlijn, met name wat betreft po onderbouw en de aanbevelingen voor vo bovenbouw.
- Er is steun voor, maar ook vragen over, het presenteren van mondiale thema's als kern van burgerschap.
- Er zijn diverse inhoudelijk suggesties ter aanscherping van de bouwstenen.

Op basis van de input en feedback heeft het ontwikkelteam de volgende aanpassingen aangebracht:

- De visie, grote opdrachten en bouwstenen zijn inhoudelijk aangescherpt.
- De denk- en handelwijzen zijn inhoudelijk aangescherpt en hun positie en relatie tot de bouwstenen is nader toegelicht. Om de positie beter zichtbaar en ook bruikbaar te maken voor andere leergebieden zijn de denk- en handelwijzen uitgewerkt in een grote opdracht en bouwsteen.
- In de formulering van de kennis en vaardigheden is erop gelet dat het voorstel geen houdingen voorschrijft maar de leerling de vrijheid biedt daarin tot eigen inzichten te komen.
- De doorlopende leerlijn is meer zorgvuldig opgebouwd, waarbij met name gekeken is naar po onderbouw en de aanbevelingen voor vo bovenbouw.
- Er is een toelichtingsdocument opgesteld waarin de samenhang tussen de bouwstenen binnen het leergebied burgerschap, alsmede de samenhang met andere leergebieden wordt toegelicht. Ook bevat dit document een uitgebreidere onderbouwing van de opbrengsten en de keuzes die daaraan ten grondslag liggen.

3. Aanpassingen in de Visie, Grote Opdrachten, Bouwstenen en Aanbevelingen Bovenbouw

3a. Input en/of feedback verwerkt ten behoeve van de producten

Denk- en handelwijzen

Een deel van de feedback richt zich op de denk- en handelwijzen die het ontwikkelteam heeft geformuleerd. Het team heeft daar door middel van de consultatievragen ook nadrukkelijk om verzocht. Over het algemeen vinden de feedbackgevers dat deze denk- en handelwijze voldoende richting geven. De ontwikkelscholen geven aan dat zij de set goed omschreven en compleet vinden. Wel vinden verschillende feedbackgevers dat de formulering van de vaardigheden beter en eenvoudiger kan. Ook zijn er suggesties om vaardigheden samen te voegen, bijvoorbeeld empathie 1 en 2 (ook om de aanduiding

meer aansprekend te maken), of om clusters van vaardigheden te benoemen. Op basis van deze feedback heeft het ontwikkelteam de formuleringen verduidelijkt, titels aangepast, de toelichtingen aangevuld en de vaardigheden in clusters benoemd in de inleiding van de bouwsteen. Om de zichtbaarheid en positie te verduidelijken, zijn de denk- en handelwijzen uitgewerkt in een aparte grote opdracht en bouwsteen.

Over de precieze insteek van de denk- en handelwijzen lopen de meningen uiteen. Sommigen vinden dat de vaardigheden algemener van aard moeten worden, zodat ze meer onderscheidend zijn van de bouwstenen. Anderen vinden juist dat ze nu te algemeen zijn en dat het specifieker moet worden zodat de set meer burgerschapsspecifiek wordt en er meer onderscheid is ten opzichte van andere leergebieden. Met name communicatie en onderzoek worden vaak genoemd als niet specifiek voor burgerschap. Het ontwikkelteam heeft de vaardigheden naar aanleiding van deze feedback aangescherpt. Het team kiest ervoor de vaardigheden communicatie en onderzoek te handhaven, maar van een meer precieze inhoud te voorzien zodat duidelijk is waarom deze vaardigheden belangrijk zijn als onderdeel van burgerschap. 'Waarheidszin' is door het team hernoemd tot kritisch denken, omdat de term tot teveel onduidelijkheid leidde. Ook zijn aspecten van waarheidszin opgenomen bij de denk- en handelwijze onderzoek.

Ook zijn er vragen in de feedback over de onderbouwing van de vaardigheden: waarom deze set? Het ontwikkelteam licht dit toe in het Toelichtingsdocument. Daarbij gaat het team ook in op de kritiek van verschillende partijen dat de set een te individualistische insteek heeft. In de toelichting geeft het team aan dat de set in grondslag wellicht een individualistische insteek heeft - het zijn vaardigheden die leerlingen persoonlijk ontwikkelen - maar in relatie tot de bouwstenen gezien moeten worden. In de bouwstenen wordt meer ingezet op je verhouden tot anderen en het samen leven.

Ruimte voor religie en onderwijs met een religieuze grondslag

In deze laatste consultatieronde hebben verschillende scholen en kerkenraden gereageerd vanuit zorg over de ruimte die er is en blijft om (burgerschap)onderwijs te geven vanuit hun eigen grondslag. Deze feedbackgevers herkennen zich onvoldoende in de gekozen waarden en/of willen andere waarden centraal stellen. Tegelijkertijd zijn er ook partijen die positief zijn over het voorstel en voldoende ruimte zien voor scholen om hun eigen (religieuze) identiteit te koppelen aan burgerschap. Niettemin kaarten ook zij aan dat het voorstel op sommige punten teveel over houdingen gaat. Ook vinden zij dat de religieuze (of levensbeschouwelijke) identiteit apart benoemd moeten worden.

Het ontwikkelteam waardeert de inbreng en hecht eraan dat de opbrengsten zo worden ingestoken dat er ruimte blijft voor scholen om deze vanuit een eigen visie en waarden vorm te kunnen geven. Het team heeft het voorstel vanuit deze invalshoek kritisch bekeken en op punten aangescherpt. Gezien de feedback ook uit vorige consultatierondes vindt het team dat hier geen grote aanpassingen nodig zijn, maar dat het gaat om de wijze van formulering van de bestaande inhoud. Daarbij heeft het team gelet op formuleringen die normatief van aard zijn en die aanzetten tot houdingen. De suggestie om de religieuze identiteit te benoemen, heeft het team overgenomen.

Ook is er kritiek op de nadruk die het ontwikkelteam legt op de school als oefenplaats: doet dit niet te veel inbreuk op de vrijheid van onderwijs? Het ontwikkelteam herkent deze kritiek niet omdat het aansluit bij het toezichtskader van de Inspectie en het (concept)wetsvoorstel. Daarbij is burgerschap niet gepositioneerd als een te

onderscheiden vak of leergebied. Dit impliceert dat het realiseren van de gestelde doelen een opdracht is voor de school als geheel. Het team hecht er dan ook aan deze nadruk te handhaven omdat dit de gedeelde verantwoordelijkheid voor burgerschap tot uitdrukking brengt.

Perspectief op de samenleving

In de feedback is er kritiek op het gekozen perspectief op de samenleving. Sommigen vinden dat de inhoud te veel nadruk leggen op het individu en de persoonsvorming van leerlingen en te weinig op het collectief en de collectieve verantwoordelijkheid van de samenleving. Dit wordt in de ogen van deze feedbackgevers versterkt door de denk- en handelwijzen die de nadruk leggen op individuele vaardigheden van leerlingen. Voor anderen zijn de opbrengsten juist te nadrukkelijk gericht op het politieke aspect. Diverse feedbackgevers ervaren het voorstel als ingestoken vanuit een politiek links perspectief. Het ontwikkelteam begrijpt deze feedback maar heeft zich gehouden aan de opdracht: het aansluiten op de wet voor burgerschapsonderwijs waarin Nederland als democratische rechtsstaat wordt gekenmerkt, alsmede een samenleving met veel diversiteit. De mondiale thema's (duurzaamheid, globalisering en technologie) komen voort uit gezamenlijke afspraken met andere ontwikkelteams. Daarbinnen heeft het team getracht leerlingen hulpmiddelen aan te reiken om tot eigen inzichten en keuzes te komen. Een nadere toelichting op deze invulling en de relatie tussen de denk- en handelwijzen en de inhoud van de bouwstenen geeft het ontwikkelteam in het Toelichtingsdocument.

Er is veel kritiek op de keuze voor de deliberatieve democratie als basis voor burgerschap. Naar de mening van verschillende betrokkenen is het niet wenselijk en niet nodig om één vorm van democratie centraal te stellen. Ook de vakexperts zijn deze mening toegedaan. Het ontwikkelteam neemt deze kritiek ter harte en stelt de deliberatieve democratie niet langer centraal in de opbrengsten.

Onderbouwing van keuzes

In de feedback wordt op verschillende punten gevraagd om een nadere onderbouwing van keuzes van het ontwikkelteam. Er is behoefte aan een betere onderbouwing van de denk-handelwijzen, de drie waarden die centraal staan in de visie, de uitwerking van de democratische rechtstaat en de mondiale thema's (zoals uitgewerkt in bouwstenen 7 tot/met 10). Het ontwikkelteam heeft deze onderbouwing verder uitgewerkt in het Toelichtingsdocument dat wordt bijgevoegd bij de opbrengsten.

Gender/seksuele opvoeding

Verschillende feedbackgevers reageren op de wijze waarop de bouwstenen aandacht besteden aan seksuele diversiteit. Sommigen vinden dat er meer aandacht moet zijn voor seksuele rechten en gendergelijkheid, terwijl anderen juist bezorgd zijn over de ruimte voor scholen om vanuit eigen visie aandacht te besteden aan dit thema. Het ontwikkelteam heeft bij de uitwerking op meerdere plaatsen aandacht gegeven aan seksuele diversiteit en gender en daarbij de formulering zoals die nu in de kerndoelen staat als ondergrens aangehouden.

Bouwstenen 1-3

De feedback geeft aan dat er meer aandacht mag en moet zijn voor vraagstukken van macht en ongelijkheid. Feedbackgevers vinden de bouwstenen nu te positief geformuleerd op dit punt en vragen om te benoemen wat niet goed gaat. De vakexperts benadrukken dat sociale ongelijkheid een groot vraagstuk is in de huidige samenleving

en vinden het belangrijk dat dit benoemd wordt in de bouwstenen. Daarbij gaat het er ook om dat leerlingen de mogelijkheid van een andere samenleving leren zien, en inzien dat vraagstukken aan te pakken zijn. Het ontwikkelteam heeft dit advies ter harte genomen en de bouwstenen op dit punt aangescherpt.

In de bouwstenen over democratie is, naar de mening van verschillende betrokkenen, tevens onvoldoende aandacht voor Europees burgerschap. Het uitgangspunt van het ontwikkelteam - dat het bij opbrengsten steeds gaat om burgerschap op verschillende schaalniveaus, en dat het Europese niveau daar ook toe behoort - komt onvoldoende tegemoet aan hun zorg. Het ontwikkelteam vindt aandacht voor Europa en Europees burgerschap van belang. Om dit perspectief voldoende tot zijn recht te laten komen, heeft het ontwikkelteam de bouwstenen voor democratie inhoudelijk aangescherpt en het Europese schaalniveau daarbij expliciet benoemd.

Bouwstenen 4-6

Verschillende feedbackgevers hebben moeite met de term 'diversiteit' omdat deze teveel uitgaat van verschillen en het gezamenlijke te weinig benadrukt. Zij pleiten er voor het concept te vervangen door een term die meer nadruk legt op het samen leven. Ook de vakexperts raden dit aan. Het ontwikkelteam heeft verschillende termen besproken maar komt tot de conclusie dat een term die de lading van de bouwstenen in de breedte dekt lastig te vinden is. In de bouwsteen gaat het over het samen leven vanuit respect voor verschillen, en de titel diversiteit is naar het idee van het ontwikkelteam daarbij het best passend. Wel heeft het team de termen die in de bouwsteen zijn ook andere termen gebruikt aangepast en het term inclusie toegevoegd.

De feedback pleit voor meer aandacht voor de rol van de overheid bij het bevorderen van solidariteit. Het ontwikkelteam onderschrijft de rol van de overheid, maar ook die van het maatschappelijke middenveld en burgers zelf ten aanzien van solidariteit en benoemt dit als onderdeel van bouwsteen 6. Daarbij gaat het er wat het ontwikkelteam betreft om dat leerlingen ook breder kijken dan de overheid alleen, en leren reflecteren op de rollen en middelen die alle organisaties om hen heen hebben bij het bevorderen van solidariteit.

Bouwstenen 7-10

De feedback merkt op dat het thema technologie vanuit een negatieve insteek wordt belicht in de bouwstenen. Het ontwikkelteam vindt het van belang om ook de positieve aspecten van technologie te belichten. In de bouwstenen digitaal burgerschap en technologie is daarom meer nadruk gelegd op de mogelijkheden die ontstaan door technologie.

Samenhang tussen de bouwstenen

Hoewel de feedback in algemene zin aangeeft dat de samenhang tussen de bouwstenen inzichtelijk is, vinden diverse feedbackgevers dat het conceptvoorstel de samenhang tussen de bouwstenen niet voldoende duidelijk beschrijft. Zo wordt onder meer de essentiële relatie tussen identiteit en de democratische cultuur niet benadrukt. Het ontwikkelteam vindt deze samenhang van belang en beschrijft in het Toelichtingsdocument hoe zij deze samenhang heeft bedoeld.

Samenhang met andere leergebieden

Een terugkerende vraag in de feedback richt zich, net als in vorige consultatierondes, op de samenhang van burgerschap met andere leergebieden. Sommigen pleiten ervoor om burgerschap te integreren met Mens & Maatschappij, terwijl andere vinden het dat het verschil tussen beide leergebieden juist duidelijker moet worden en dat de inhoud van burgerschap meer onderscheidend zou moeten worden geformuleerd. Ook zijn er vragen

over de samenhang met andere leergebieden. Feedbackgevers constateren dat er meer samenhang mogelijk is dan nu is aangegeven in de verwijzingen. Dit geldt in het bijzonder voor de leergebieden Nederlands, Kunst & Cultuur en Beweging & Sport.

Het ontwikkelteam heeft in het gehele traject gewerkt vanuit het uitgangspunt dat burgerschap leunt op kennis en vaardigheden uit andere leergebieden én dat inhouden van burgerschap in de onderwijspraktijk een vaste plaats zullen hebben of krijgen in andere leergebieden. Het team geeft dit uitgangspunt ook mee als algemene aanbeveling voor de vervolgfase.

Het ontwikkelteam heeft de laatste werksessie zo goed mogelijk benut om tot een zorgvuldig afstemming met andere leergebieden te komen en de bouwstenen vanuit dit perspectief aan te scherpen. In de bouwstenen zijn inhouden die ook een plek hebben in andere leergebieden, en in die context kunnen worden aangeboden, met grijs aangegeven. Ook de relaties met andere leergebieden zijn meer precies aangebracht en voorzien van een uitgebreide toelichting (zie Toelichtingsdocument).

Opbouw van de doorlopende leerlijn

Over de mate waarin de bouwstenen passend zijn voor de verschillende leeftijdsfasen in het po en vo, lopen de meningen van de feedbackgevers uiteen. Verschillende betrokkenen spreken hun zorg uit de over de haalbaarheid van de voorgestelde inhouden voor de specifieke doelgroep van leerlingen. Dit geldt in het bijzonder voor po onderbouw en het speciaal onderwijs. De ontwikkelscholen voor po kunnen zich vinden in de voorgestelde inhouden maar geven aan dat met name richting eind onderbouw wat meer nuancering mogelijk zou zijn gezien het grote leeftijdsverschil van leerlingen in deze fase die groep 1 t/m 8 omvat. De ontwikkelscholen vo en respondenten uit het praktijkonderwijs, die de voorgestelde opbouw onderschrijven, benoemen ook de diversiteit van leerlingen in vo en dat de doorlopende lijn ook gestalte moet krijgen in de vertaalslag naar deze leerlingen in de praktijk. De vakexperts geven aan dat de opbrengsten een mooie aanzet bieden voor de doorlopende leerlijn, maar dat een nadere toelichting en onderbouwing van de gekozen opbouw wenselijk is.

Het ontwikkelteam heeft de bouwstenen zorgvuldig bekeken en de inhoud op basis van deze feedback aangescherpt. In het Toelichtingsdocument geeft het team een nadere verantwoording van de opbouw in de doorlopende leerlijn. Wat betreft po onderbouw geeft het team aan dat voor zover er in deze fase kennis-doelen zijn geformuleerd, deze bedoeld zijn voor leerlingen vanaf groep 3.

Aanbevelingen vo bovenbouw

Wat betreft vo bovenbouw zijn de feedbackgevers kritisch op de door het ontwikkelteam gekozen insteek om onderscheid te maken tussen havo/vwo en vmbo. In het conceptvoorstel richten de aanbevelingen zich op havo en vwo, en is voor vmbo aangegeven dat bouwstenen vo onderbouw leidend zijn en dat deze voor de vmbo bovenbouw verrijkt en verdiept kunnen worden vanuit de beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)voorbereiding. Deze insteek was ingegeven vanuit de constatering dat vmbo bovenbouw minder onderwijstijd kent. Het ontwikkelteam begrijpt echter de kritiek dat het belang van burgerschap voor vmbo leerlingen hiermee niet tot zijn recht komt en onderschrijft het pleidooi om de inhoudelijke relevantie voor alle leerlingen te benadrukken. De aanbevelingen zijn vanuit dit perspectief herschreven en gericht op alle leerlingen maar wel met het benoemen van de aanbeveling om rekening te houden met kenmerken van sectoren en profielen en de leeftijd van leerlingen.

3b. Input en/of feedback niet verwerkt ten behoeve van de producten

Denk- en handelwijzen

Enkele feedbackgevers pleiten ervoor zelfbewustzijn toe te voegen aan de denk- en handelwijzen. Het ontwikkelteam vindt dat interpersoonlijke vaardigheden binnen de kern van burgerschap vallen. Dit geldt in hun ogen niet voor intrapersonlijke vaardigheden, mede omdat deze zich teveel op het terrein van persoonsvorming bevinden. Het team geeft hier een nadere toelichting op in het Toelichtingsdocument. Het ontwikkelteam neemt vanuit deze motivatie zelfbewustzijn niet op in het voorstel.

Een aantal feedbackgevers benadrukt het belang van aandacht voor verkeerseducatie als onderdeel van burgerschap. Het ontwikkelteam ziet de relatie en het nut van het leren omgaan met regels in een concrete situatie zoals het verkeer. Het ontwikkelteam constateert dat dit onderwerp aandacht krijgt in het leergebied Mens & Maatschappij en goed aansluit op de inhoud die daar zijn uitgewerkt. Bij burgerschap is deze aansluiting minder vanzelfsprekend, en het ontwikkelteam kiest er daarom voor het thema niet te benoemen in dit leergebied.

Bouwstenen 7-10

In de feedback komt de suggestie naar voren om grote opdracht 7 (digitaal burgerschap) en 10 (technologie) samen te voegen. Technologie wordt geassocieerd met digitale ontwikkeling en daarmee lijken de twee weinig onderscheidend. Bovendien is technologie een aandachtspunt in bouwstenen 8 en 9. Bouwsteen 7 is afgestemd met en gekoppeld aan een bouwsteen van het leergebied Digitale geletterdheid en daarom moeilijk anders te positioneren. Het ontwikkelteam kiest ervoor bouwsteen 10 (technologie) apart te formuleren, omdat het hier gaat om technologie in bredere zin. De bouwstenen zijn preciezer geformuleerd zodat duidelijk is dat het hier gaat om meer dan digitale technologie alleen en dat gaat het om ethische afwegingen en implicaties voor gedrag ten aanzien van technologische ontwikkelingen in brede zin.

Verschillende betrokkenen geven aan dat er in de opbrengsten meer aandacht besteed moet worden aan het belang van buurtalen. Het ontwikkelteam heeft bij de uitwerking van haar opbrengsten steeds aangegeven dat leerlingen zich bij elke bouwsteen in een internationaal perspectief zouden moeten kunnen plaatsen. Dit perspectief op wereldburgerschap krijgt mede vorm in samenhang met de opbrengsten voor Engels/Moderne vreemde talen. Het ontwikkelteam vindt dat het in deze samenhang past om aandacht te besteden aan het belang van buurtalen, maar ziet het niet als een inhoud die expliciet in het leergebied burgerschap thuis hoort. Op dezelfde wijze komt ook de aandacht voor erfgoed tot uitdrukking in de samenhang met Kunst & Cultuur. In het Toelichtingsdocument geeft het ontwikkelteam een nadere toelichting op deze samenhang.

Doorlopende leerlijn

Verschillende feedbackgevers spreken ten aanzien van de bouwstenen voor po de zorg uit of deze wel passend zijn voor de leerlingen in deze fase. Naar de mening van sommige stakeholders past bij po onderbouw beter om aan te geven dat leerlingen 'zich

bewust worden van... ' in plaats van 'leerlingen leren ...'. Het team vindt het belangrijk om te benadrukken dat de kenniselementen die in de bouwstenen staan bedoeld zijn voor leerlingen vanaf groep 3 en licht dit toe in het Toelichtingsdocument. De suggestie om te spreken van 'bewustwording' in plaats van 'leren' heeft het ontwikkelteam niet kunnen verwerken omdat zij gehouden was aan de generieke opdrachtomschrijving om te spreken van 'leerlingen leren ...'. Wel zijn termen als herkennen en ontdekken gebruikt in de formulering van kennis en vaardigheden.

3c. Input en/of feedback meenemen naar de vervolgfase

In de feedback zijn verschillende vragen over de positie van burgerschap. Daarbij gaat het onder meer om de vraag of burgerschap een eigenstandig leergebied blijft dan wel geïntegreerd wordt in andere leergebieden. Dit punt vraagt om een nadere uitwerking in de vervolgfase. Het ontwikkelteam heeft haar ontwikkelwerk uitgevoerd binnen de gestelde kaders van Curriculum.nu. Vragen en discussie over de positie van het leergebied zijn op vrijwel iedere ontwikkelsessie en in iedere consultatiebijeenkomst ontstaan. Voor het ontwikkelteam vormt dit een aanleiding om in de algemene aanbevelingen in te gaan op de positie van het leergebied.

BIJLAGE 1: TOELICHTING CONSULTATIEPROCES

Doel en werkwijze van het consultatieproces

Vanaf de start van Curriculum.nu is het uitgangspunt geweest dat op vaste momenten in het ontwikkelproces, de zogenaamde consultatierondes, feedback kon worden gegeven op de tussenproducten van de ontwikkelteams. Het doel van dit consultatieproces was meerledig:

- transparantie over de werkwijze;
- ruime gelegenheid om actief bij te dragen voor eenieder die dat wil en kan;
- voeden van de ontwikkelteams met ideeën, inzichten en commentaar uit de onderwijspraktijk, de wetenschap en de samenleving.

Er hebben vijf consultatierondes plaatsgevonden waarin mensen en organisaties gevraagd en ongevraagd hebben gereageerd op de tussenproducten en concrete consultatievragen van de negen ontwikkelteams. Hiervoor is een online feedbacktool ontwikkeld, die is gebruikt tijdens ronde twee tot en met vijf. Bij de vierde en vijfde consultatieronde zijn er, naast de online feedback, ook bijeenkomsten georganiseerd waar de ontwikkelteams over hun tussenproducten in gesprek zijn gegaan met belangstellenden (vooral leraren, maar ook experts, vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties en andere geïnteresseerden). Gedurende het gehele proces hebben andere partijen eigen bijeenkomsten en peilingen georganiseerd. Ook deze feedback is waar mogelijk benut.

In elke consultatieronde zijn steeds dezelfde stappen gehanteerd door de ontwikkelteams om (doorgaans in ca. vier tot zes weken na sluiting van de feedbackronde) de ontvangen feedback te analyseren en verwerken. De stappen werden ondersteund door de online feedbacktool en behelzen:

1. Analysefase: Enkele leden van elk ontwikkelteam bepalen gezamenlijk in een werksessie welke thema's uit de ontvangen feedback naar voren komen (denk aan thema's als meertaligheid, of samenhang binnen het leergebied). In een volgende werksessie worden rode lijnen (stellingen die de inbreng van meerdere feedbackgevers verwoorden, zoals denk aan 'elementen in bouwsteen X zijn te ambitieus voor het PO') uit de thema's gedestilleerd.
2. Waarderingsfase: Vervolgens geeft elke lid van het ontwikkelteam een individueel oordeel of een rode lijn wel of niet verwerkt moet worden in het tussenproduct en waarom. Daarna wordt in een gezamenlijke werksessie door het gehele ontwikkelteam bepaald welke rode lijnen wel en niet te verwerken.
3. Editfase: De ontwikkelteams bepalen in een werksessie gezamenlijk welke aanpassingen zij op basis van de feedback aanbrengen in hun (tussen)producten. Na afloop van elke consultatieronde licht elk ontwikkelteam in een consultatieverslag toe welke feedback zij hebben ontvangen en wat zij daarmee hebben gedaan¹. Dit verslag, evenals de ontvangen feedback, wordt openbaar gemaakt via www.curriculum.nu.

Opbrengsten van het consultatieproces

Naast de online feedback en de consultatiebijeenkomsten is op diverse andere manieren feedback ontvangen gedurende het gehele ontwikkelproces. In tabel 1 worden deze verschillende bronnen van feedback en het bereik daarvan kort samengevat.

¹ De consultatieverslagen zijn openbaar en in te zien via www.curriculum.nu

	Bronnen van feedback	Toelichting	Aantal betrokkenen
A	Online feedback in ronde 1 t/m 5	2711 feedback inzendingen	De 2711 afzenders hebben nog vele andere personen betrokken bij het opstellen van de feedback. Het aantal betrokkenen varieerde van ca. 2100 (ronde 4) tot ca. 8200 (ronde 5)
B	Consultatiebijeenkomsten georganiseerd door Curriculum.nu in ronde 4 en 5	vijf grote bijeenkomsten met deelsessies per leergebied	514 deelnemers kwamen naar de bijeenkomsten op 16, 23 januari, 22, 29 mei en 5 juni 2019
C	Bijdragen aan bijeenkomsten georganiseerd door andere partijen door curriculum.nu (doorlopend)	602 bijeenkomsten Plus 167 bijeenkomsten van ontwikkelscholen	onbekend
D	schriftelijke feedback van en gesprekken met vakexperts in ronde 3 en 5	Twee rondes schriftelijke feedback van en twee rondes gesprekken	40 vakinhoudelijke experts
E	Peilingen gehouden door andere partijen onder eigen achterban (doorlopend)	11 peilingen, o.a. van LAKS, Ouders&Onderwijs, KVLO, LKCA	5392 deelnemers

Tabel 1. Bronnen van feedback, toelichting en bereik

Online feedback in ronde 1 t/m 5

In tabel 2 is het aantal inzendingen online feedback per leergebied per feedbackronde weergegeven.

Leergebied	RONDE 1	RONDE 2	RONDE 3	RONDE 4	RONDE 5	TOTAAL
Bewegen & Sport	42	53	47	24	61	227
Burgerschap	105	89	82	41	105	422
Digitale Geletterdheid	64	51	47	21	56	239
Engels MVT	52	50	53	29	107	291
Kunst & Cultuur	78	49	71	34	41	273
Mens & Maatschappij	71	0	62	0	83	216
Mens & Natuur	94	78	64	0	90	326
Nederlands	75	64	79	31	70	319
Rekenen & Wiskunde	51	52	51	65	79	298
ALGEMENE FEEDBACK	0	0	0	0	100	100
TOTAAL	632	486	556	245	792	2711²

Tabel 2: aantal inzendingen in feedbacktool per ronde, per leergebied en in totaal

² Er zijn ook enkele brieven en e-mails met feedback ontvangen die niet (tijdig voor sluiting van de reactietermijn) via de feedbacktool zijn ingediend. In totaal gaat het om ca. 15-20 losse inzendingen. Deze inzendingen zijn in de hierna volgende statistieken NIET opgenomen, ook omdat veel van de relevante gegevens (zoals het aantal en type personen dat aan de inzending heeft bijgedragen) bij dergelijke e-mails niet werden aangegeven.

Wat opvalt is de grote diversiteit in het type organisaties dat feedback heeft ingestuurd: er waren o.a. 435 inzendingen van scholen, 260 van lerarenorganisaties (zoals vakverenigingen), 190 van maatschappelijke organisaties, en 165 van instellingen voor vervolgonderwijs (waaronder ook lerarenopleidingen).

De inzenders van de feedback hebben bovendien heel veel mensen betrokken bij het opstellen van de feedback³.

	RONDE 1	RONDE 2	RONDE 3	RONDE 4	RONDE 5
Aantal inzendingen	632	486	556	245	792
Aantal personen die hebben bijgedragen aan inzendingen (afgerond)	7600	6400	6200	2100	8200

Tabel 3: aantal inzendingen per ronde en aantal personen dat aan inzendingen heeft bijgedragen

Ook hier is sprake van een grote diversiteit:

- ca. 8500 leerlingen PO en VO, vooral via LAKS-peilingen en ontwikkelscholen benaderd;
- ca. 5500 leraren VO;
- ca. 2600 professionals uit MBO, HBO en WO;
- ca. 2900 leraren PO;
- ca. 2300 professionals uit een maatschappelijke organisatie;
- ca. 1750 ouders;
- ca. 1400 lerarenopleiders;
- ca. 750 personen uit het bedrijfsleven;
- Een relatief grote groep valt onder de categorie "anders", waar bijv. ook ruim 1700 ondertekenaars van een petitie over levensbeschouwing in het onderwijs.

De meeste feedback was positief-kritisch van toon en richtte zich op de inhoud van de tussenproducten. Negatieve reacties gingen met name over nut en noodzaak van de curriculumherziening en over het proces, in het bijzonder de vraag of er voldoende bekendheid en draagvlak onder leraren is. De inhoud van de feedback is in te zien op <https://consultatie.curriculum.nu/antwoorden/>. De wijze waarop deze feedback is verwerkt, is beschreven in de consultatieverslagen.

Consultatiebijeenkomsten

In ronde 4 en 5 zijn er voor en door elk ontwikkelteam consultatiebijeenkomsten georganiseerd om de (tussen)producten te bespreken met een brede groep betrokkenen. Het doel van deze consultatiebijeenkomsten was om:

- Feedbackgevers de gelegenheid te bieden om rechtstreeks in dialoog te gaan met de ontwikkelteams, maar ook met elkaar;
- Ook onderwerpen en werkvormen aan bod te laten komen, die zich minder goed leenden voor de online feedbacktool.

Een overzicht van bijeenkomsten en het aantal deelnemers is opgenomen in tabel 4.

³ De hier genoemde aantallen zijn gebaseerd op zelfrapportage door de inzenders. Vaak hebben dezelfde personen bijgedragen in meerdere rondes en/of aan meerdere leergebieden. De bijdragen per ronde kunnen daarom niet zondermeer bij elkaar worden opgeteld, omdat daarmee dubbelstellingen zouden ontstaan. Het precieze aantal individuen dat heeft bijgedragen aan de feedback is derhalve niet met zekerheid te bepalen.

De waardering van de deelnemers voor deze sessie was hoog⁴, bleek uit evaluatie achteraf. Met name was er waardering voor de gelegenheid om ook de inbreng van andere deelnemers te horen, en de openheid en belangstelling van de ontwikkelteamleden voor de input en de feedbackgevers.

leergebied	16 januari 2019	23 januari 2019	22 mei 2019 voor leraren PO/VO	29 mei 2019	5 juni 2019	TOTAAL
Bewegen & Sport	4	3	0	8	27	42
Burgerschap	18	17	12	5	9	61
Digitale Geletterdheid	10	4	6	6	6	32
Engels/MVT	7	17	14	9	9	56
Kunst & Cultuur	13	10	3	7	13	46
Mens & Maatschappij	14	12	7	6	2	41
Mens & Natuur	11	16	4	11	10	52
Nederlands	9	16	9	19	20	73
Rekenen & Wiskunde	3	14	11	8	8	44
Leergebied-overstijgende deelnemers	19	31	0	7	10	67
TOTAAL	108	140	66	86	114	514

Tabel 4: aantal deelnemers per leergebied bij de door Curriculum.nu georganiseerde consultatiebijeenkomsten

Door andere partijen georganiseerde bijeenkomsten

Naast de 'eigen' consultatiebijeenkomsten verzorgden de leden van de ontwikkelteams en ondersteuners van Curriculum.nu regelmatig bijdragen (in de vorm van workshops, presentaties, e.d.) tijdens bijeenkomsten die door andere partners werden georganiseerd.

Gedurende het traject is aan zeker 602 van deze externe bijeenkomsten bijgedragen. Dat betreft zowel grote bijeenkomsten, zoals de congressen van de VO-raad en de AVS, als vele kleinere bijeenkomsten zoals studiedagen verspreid over het land die worden georganiseerd door schoolbesturen, (vak)verenigingen, meesterschapsteams, netwerkorganisaties e.d. In tabel 5 is het aantal bijeenkomsten per ontwikkelronde per leergebied opgenomen. NB: Het aantal deelnemers aan elk van deze bijeenkomsten is niet geregistreerd en dus ook niet opgenomen. Het aantal deelnemers aan dergelijke bijeenkomsten is niet geregistreerd, maar het gaat om duizenden personen.

leergebied	Ronde 1	Ronde 2	Ronde 3	Ronde 4	Ronde 5	TOTAAL
Bewegen & Sport	11	10	13	13	8	55
Burgerschap	13	15	19	4	2	53
Digitale Geletterdheid	6	13	7	8	4	38
Engels/MVT	18	18	22	3	4	65

Kunst & Cultuur	20	19	17	12	9	77
Mens & Maatschappij	7	7	8	4	4	30
Mens & Natuur	16	10	10	7	8	51
Nederlands	18	18	15	12	15	78
Rekenen & wiskunde	8	12	5	13	8	46
Leergebied-overstijgend	15	25	19	29	21	109
Totaal per fase	132	147	135	105	83	602

Tabel 5: aantal door externe partijen georganiseerde bijeenkomsten per leergebied, per ronde

Daarnaast hebben er 167 bijeenkomsten op ontwikkelscholen plaatsgevonden.